

MIĘDZYNARODOWE KONSORCIUM
NAUKOWO-EDUKACYJNE
imienia Luciena Febvra

Człowiek, etnos, naród w historii świata —

**procesy państwowotwórcze
na obszarze europejskim
(od starożytności po współczesność)**

Monografia zbiorowa
przygotowana z okazji
30-lecia działalności
Studium Europy Wschodniej
Uniwersytetu Warszawskiego

Warszawa-Paryż 2020

Recenzenci
dr hab. Maciej Krotofil
dr hab. Viktor Gudz

Projekt okładki
Ihor Sribniak

Na okładce:
Siedziba Instytutu Wschodniego w Warszawie, Pałac Teppera, ul. Miodowa 7 Warszawa – budynek
obecnie nie istnieje (fot. z archiwum J. Zielińskiego)

Redaktor
dr hab. Ihor Sribniak

Opracowanie typograficzne
Anastasia Zoria

Korekta
Zespół

ISBN 978-83-652734-0-1

© Copyright by

Oleksander Bon, Oksana Drach, Oleksandr Dudnik,
Yaroslav Foshchan, Olga Grytsiuk, Serhii Holovanov, Viktor Horobets, Inna Horpynchenko,
Lyubomyr Hubytsky, Olena Humeniuk, Igor Kryvosheia, Andrii Kudriachenko, Oksana Lobko, Yana Martianova,
Hanna Melnyk, Tetiana Minaieva, Andrii Minaiev, Hennadij Nadtoka, Yevhen Nakhlik, Maryna Paliienko,
Yaroslav Popenko, Anton Protsiuk, Volodymyr Rozumyuk, Galyna Sagan, Oleksander Sagan,
Svitlana Savchenko, Anatoliy Savchuk, Viktoriia Soloshenko, Ihor Sribniak,
Milana Sribniak, Nataliia Sydorenko, Yurii Stetsyk,
Andrei Temchenko, Wiktor Węglewicz
Vasyl' Yablons'ky

© Copyright by

*Międzynarodowe konsorcjum
naukowo-edukacyjne im. Luciena Febvra*

Warszawa-Paryż 2020

Wydawca

*Międzynarodowe konsorcjum
naukowo-edukacyjne im. Luciena Febvra*

Książka została przygotowana przy wsparciu
*Komitetu badań naukowych MKNE
im. Luciena Febvra*

Druk
Centrum naukowo-wydawnicze im. O. Pritsaka
pritsak-center.com

ІСТОРІЯ ЦЕРКВИ

Галина Саган,
Київський університет імені Бориса Грінченка
Олександр Саган,
Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України

КИЇВСЬКІ СИНАГОГИ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ МІСТА: ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ

Історія проживання єврейської громади на київських землях сягає глибокої давнини. Проте відомості про синагоги в Києві є значно молодшими і, на жаль, мало відомими у культурному просторі української столиці. Причиною цього частково є й той факт, що єврейська спільнота міста (і це характерно не лише для Києва) є відчутно замкненою етнічною-культурною групою. З іншого боку, етноси та народи, які поряд з євреями формують українську націю, дуже повільно ламають у своєму сприйнятті нав'язані у царські часи та продовжені радянською владою стереотипи та міфи. Саме гоніння та утиски євреїв у царські та радянські часи і стали визначальним фактором розвитку їх релігійного життя і побудови чи руйнування іудейських культових будівель у Києві.

У своїй дослідницькій розвідці ми намагалися відповісти на кілька питань, які важливі для розуміння сучасного стану розвитку іудейського релігійного життя в Києві. Зокрема це питання щодо: відсутності районів компактного проживання євреїв; порівняно малої кількості вірян як для столиці із майже чотирьохмільйонним населенням; невеликого віку збережених синагог Києва, якщо порівнювати цей вік із багатьма європейськими чи навіть українськими містами. Відповіді на ці питання ми намагалися шукати, враховуючи соціально-політичні зміни у суспіль-

стві та особливості соціокультурного розвитку єврейської громади.

Особливістю статті є й те, що ми свідомо уникали характеристик (історичних та сучасних) тих конкретних напрямів (шкіл) іудаїзму, до яких належали чи належать синагоги, про які йдеться (хоча про таку належність не важко догадатися із поданих біографій рабинів). Об'єктивний аналіз цього аспекту потребуватиме фактично вдвічі більшого обсягу викладу. Адже аналіз причин, чому в Україні більшість релігійних громад іудеїв належать до хабадського напрямку, або чому у Києві є три головних рабини України, які відносно мирно уживаються між собою, потребує включення значних історіософських та богословських аспектів. Відтак нашим завданням було показати особливості історичного розвитку та напрями нинішньої діяльності синагог у Києві.

Історія єврейської громади у Києві

Першим письмовим джерелом, який фіксує існування єврейської громади в Києві, є документ, що увійшов до історіографії під назвою «Київський листок». Він був знайдений Норманом Голбом 1962 р. у Кембриджській університетській бібліотеці. Документ віднайшовся серед текстів, привезених 1896 р. Соломоном Шех-

тером із генізи (сховище цінних паперів та документів) давньої Каїрської синагоги Бен-Езра (Єгипет)¹. Згодом Норман Голб залучив до вивчення документа професора Гарвардського університету Омеляна Прицака, і в 1982 р. вчені опублікували спільну монографію з перекладом зі староеврейської, якою він був написаний, а також із власною інтерпретацією цього документа².

«Київський листок» – це невеликий (22,5 x 14,4 см) шматок пергаменту, на якому написано 30 рядків тексту. Він містить розповідь про трагічну історію Якова бен Ханукки і прохання до інших громад зібрати кошти для погашення боргу кредиторам-іновірцям: «...ми, громада Києва, [цим] повідомляємо вам про важку справу цього [чоловіка] Мар Якова бен РХанукки, сина [добрих людей]. Він був тим, хто дає, а не тим, хто бере, доти, доки йому не була присуджена жорстока доля...»³ «Лист» був підписаний керівниками і шанованими членами громади. Завдяки цьому документу стало відомо 11 імен євреїв (Авраам, Реувен (Рувим), Симсон (Самсон), Ханукка, Мойсей, Самуїл, Синай, Йосип, Юда, Ісаак), які жили в Києві у X ст.

У містах тогочасної Європи євреї мешкали в окремих кварталах чи вулицях. Був такий квартал і у Києві. Про це свідчать давньоруські літописи. Зокрема в Іпатіївському літописі наявні дві назви: «жидовський» квартал і «жидовські» ворота. Вони згадуються у 1146 та 1151 роках як місця, що з'єднували «місто Ярослава» з «Копирівим кінцем». Остання територія була місцем тривалого проживання євреїв у Києві. «Копирів кінець» охоплював перехрестя сучасних вулиць Січових Стрільців, Кудрявської, Обсерваторної, Вознесенський узвіз, Нестерівського та Киянівського провулків. Назва «Копирів», ймовірно, тюркського походження й означає – «пихатий», «бундючний» або «заможний», «багатий». Так могли називати представників хозаро-єврейського купецтва, що розбагатіли на транзитних

торговельних операціях, на продажі арабського срібла, хутра та рабів. Таким чином, ймовірно, що «Копирів кінець» від самого початку був заснований як місце проживання єврейської громади⁴.

Чимало дослідників припускають, що на початку XI ст. кількість євреїв у Києві збільшується. Це було пов'язано з появою перших усталених законів («Правди Ярослава»), які робила життя у місті більш передбачуваним та безпечним. Єврейська громада, що не мала окремих засобів самозахисту, за таких умов могла почуватися достатньо спокійно, розраховуючи на мирне співіснування з місцевим населенням та владою. Та так було не завжди. Статки єврейських родин, їхні маєтки сприймалися неоднозначно міськими мешканцями. І коли містяни виступали проти київської верхівки, то й єврейські будинки опинялися під ударом. Так, літописець під 1113 р. записав: «Тим часом кияни розграбували двір Путяти, тисяцького, а потому пішли на жидів і розграбували їх. Бо громлять вони не тільки двір Путяти і сотні, а й жидів. Окрім того, пішли вони супроти твоєї [Мономаха] зовиці [вдови Святополка II] і супроти бояр, і супроти монастирів». Проте єврейська громада збереглася у Києві і після цих подій, про що свідчать повідомлення про пожежу 1124 р., коли «погоріла Гора і монастирі всі, що їх [було] на Горі в городі, і жиди»⁵.

У XIII–XIV ст. ідеологічне переслідування іудеїв у Західній Європі зумовило їх поступове переселення на схід. Найбільша міграція євреїв на українські землі починається після Люблінської унії 1569 р. і входження більшості українських земель до складу Польщі. Їх інтенсивне проникнення викликало невдоволення купців-християн, які в 1619 р. здобули навіть привілей, що забороняв постійне проживання євреїв у Києві.⁶ Заселення євреями Києва відновилося наприкінці XVIII ст. внаслідок поділів Польщі і приєднання до Російської імперії польських територій з сотнями тисяч євреїв.

1 Тортика О. Євреї в Хозарському каганаті та Київській Русі. Нариси з історії та культури євреїв України. К., Дух і Літера. 2008. С. 29.

2 Голб Н., Прицак О. Хазарско-єврейские документы X века. М.; Иерусалим: Гешарим, 1997. С. 23.

3 Тортика О. Євреї в Хозарському каганаті та Київській Русі. С. 30.

4 Там само. С. 34.

5 Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Махновця; Відп. ред. О. Мишанич. К.: Дніпро, 1989. С. 180.

6 Коноваленко Г. З історії створення синагог у Києві. Вісник КНЛУ. Серія Історія, економіка, філософія. Випуск 23. 2018 С. 168.

Та їхнє соціально-економічне становище у той час було не однозначним. 21 грудня 1791 р. імператриця Катерина II видала указ, згідно з яким євреям надалі заборонялося «записуватися в стан купців у внутрішніх російських містах та портах», але дозволялося користуватися правами громадянства й міщанства у Білорусі та у Катеринославському намісництві (Таврійська губернія, нині територія України). Так поступово почала оформлюватися «смуга єврейської осілості», до якої згодом увійшла і Київська губернія, а, отже, і Київ¹.

На початку XIX ст. справами євреїв займався «Особливий комітет», із діяльністю якого були пов'язані переважно нові обмеження їхніх прав. У 1804 р. російський уряд, на підставі висновків вищезазначеного комітету, видав «Положення про євреїв», відповідно до якого євреї у «смугі осілості» позбавлялися права утримувати шинки, мати оренду й були зобов'язані упродовж трьох років переселитися з села до міста (за винятком тих, хто займався землеробством). Абсурдність такого рішення призвело до зміни складу «Особливого комітету» та скасування згаданого положення. Понад це – було визнано позитивну роль євреїв в економічному розвитку країни.

У час правління Імператора Миколи I були прийняті нові обмеження щодо розселення євреїв у містах. У 1827 р. Київський магістрат виселив євреїв за межі міста². З того часу вони не мали права постійно перебувати в Києві чи вести підприємницьку діяльність. Проте євреям, які були купцями першої і другої гільдії, дозволялося приїжджати на торги і ярмарки, але строк їх перебування у Києві обмежувався 6 місяцями. Ті євреї, які мали нерухомість у Києві, повинні були упродовж двох років продати своє майно і приписатися до тих міст, які були відкриті для їх проживання.³

Внаслідок таких законодавчих змін, у Києві була фактично ліквідована єврейська громада. Більшість євреїв змушені були покинути місто. Та частина найбільш заможних і впливових родин все ж намагалася віднайти можливості втриматися в Києві. Після кількох відтермінувань, на урядовому рівні було прийнято рішення встановити кінцевий термін висилки – 1 лютого 1835 року. За цей час всі євреї мали продати нерухомість і залишили місто. Відтак Київ був вилучений зі «смуги єврейської осілості». Єврейським купцям (що не належали до першої чи другої гільдії) дозволялося залишатися в місті упродовж всього кількох днів і проживати в одному з двох заїжджих дворів.⁴ Такі обмеження настільки негативно впливали на економіку губерній, що одразу три генерал-губернатори (київський, подільський і волинський) у 1843 р. звернувся до царя з проханням дозволити тимчасове перебування євреїв у Києві у нагальних справах. Таким євреям видавалися тимчасові білети (для пред'явлення поліції) і дозволили проживання у визначених владою заїжджих дворах.⁵

У часи правління царя Олександра II (1855-1888) становище євреїв у Російській імперії загалом, і в Україні зокрема, суттєво покращилося. Указами царя та законодавчими актами було введено обмеження на рекрутську повинність, дозволено державну службу та проживання поза «смугою осідлості» певним категоріям єврейського населення, надавалися права обирати і бути обраними до земств, єврейські діти отримали вільний доступ до світської освіти тощо. У 1858 р. було скасовано указ про обов'язкове проживання євреїв у Києві лише на двох заїжджих дворах – дозволено селитися в будь-якому приміщенні Плоскої і Либідської частинах міста⁶. З 1859 р. євреям-купцям першої (з 1861 р. – і другої) гільдії дозволено постійно проживати в Києві.⁷ Разом з тим, царським указом від

1 Любченко В. Євреї у складі Російської імперії. Нариси з історії та культури євреїв України. К., Дух і Літера. 2008. С. 62.

2 Там само.

3 Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев от уложения Алексея Михайловича до настоящего времени. 1649–1873: извлечения из Полных собраний Законов Российской империи / сост. В. Леванда. СПб., 1874. С. 217.

4 Там само. С. 332–335.

5 Коноваленко Г. З історії створення синагог у Києві. Вісник КНЛУ. Серія Історія, економіка, філософія. Випуск 23. 2018 С. 169.

6 Кальницький М. Еврейские адреса Киева. К.: Дух і літера, 2012. С. 38.

7 Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев. С. 976.

1864 р. євреям було заборонено купляти й орендувати землю у «смузі осілості».

Зазначимо, що з дозволу Головного місцевого керівництва євреям-купцям першої гільдії дозволялося тимчасове перебування і в інших (окрім Плоскої і Либідської) частинах Києва. Проте у випадку вибуття з тих чи інших причин з першої чи другої гільдій, такий купець-єврей був зобов'язаний разом зі своєю родиною повернутися до «смуги осілості». Перебування за межами «смуги осілості» потребувало від євреїв певних правил поведінки. Одне із найсуворіших із них – заборона на вияв віросповідання. Зокрема, за законом від 1892 р., єврей, який без дозволу начальства дозволив собі привселюдне моління, міг отримати штраф на фантастичну суму – до 13 тисяч рублів.¹ Проте далеко не завжди, особливо на початку ХХ ст., цих та інших обмежень євреї дотримувалися.

Така лібералізація ставлення до євреїв призвела до того, що в останні десятиріччя ХІХ ст. Київ поступово наповнився євреями-підприємцями, ремісниками, випускниками вищих навчальних закладів. Також сюди переїжджало багато євреїв, які не належали до жодної з тих категорій, які мали право проживати у Києві. Оселялися вони під виглядом прикажчиків і помічників купців першої гільдії. Дозвіл на проживання у місті отримали також євреї з дітьми, які навчалися в київських навчальних закладах, і євреї, які потребували лікування у Києві. Внаслідок недостатньої організованості поліції, тимчасові дозволи перетворювалися на постійні, оскільки після видачі їх ніхто не перевіряв.

Зміцнивши своє економічне та соціальне становище в Києві, євреї почали дбати про облаштування будівель для здійснення релігійних обрядів. Відомий історик-гебраїст Натан Меїр зазначає, що ще з 50-х років ХІХ ст. діяли п'ять молитовних будинків для євреїв-воїнів, в яких згодом почали молилися й інші київські євреї. Синагоги і навчальні заклади ретельно приховувалися та існували підпільно. Дослідники допускають, що у перше десяти-

річчя офіційного поселення євреїв у Києві існувало близько 8 молитовних будинків.²

Певною спробою впорядкувати (і контролювати) процеси у єврейському середовищі стало впровадження у 1857 р. на українських землях виборних посад т.зв. «казенних рабинів» (проіснували до 1917 р.). На рабинські посади почали призначати євреїв, які закінчили курси в рабинських училищах або в єврейських вчительських інститутах, а також в загальних вищих або середніх навчальних закладах (навчання у гімназії не менше чотирьох років, або закінчення шести класів реального училища і успішна здача іспиту з предметів гімназійного курсу)³.

Обрання казенного рабина затверджувалося губернськими чиновниками, від яких він отримував й відповідне свідоцтво. Такий рабин був офіційним представником громади в урядових установах. В його обов'язки входило: приймати присягу у євреїв-новобранців; вести книги записів (народжень, одружень і смертей); у дні державних свят і тезоіменитства імператора вимовляти в синагозі патріотичні проповіді (бажано російською мовою). За задумом урядовців, казенний рабин мав спостерігати за збереженням встановлених правил віри, мав тлумачити євреям їх закони і вирішувати незрозумілі ситуації. На практиці ж ці нав'язані російським урядом казенні рабини не користувалися авторитетом у громадах, яка, до того ж, змушена була їх утримувати. Обрані ж громадою традиційні (т.зв. духовні) рабини офіційно вважалися «радниками казенних рабинів», але фактично саме вони були реальними очільниками громад.⁴

У 1863 р. єврейська громада Києва вибрала власного рабина. Ним став 22-річний випускник Житомирського рабинського училища Євсей Аврамович Цукер-

2 Меїр Н. Євреї в Києві, 1859–1914. К.: Дух і літера, 2016. С. 50.

3 О порядке избрания раввинов // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. СПб.: Типография II отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1858. Т. XXXII, отделение первое, 1857, № 31831. С. 381–382. http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php

4 Казенный равин. Электронная еврейская энциклопедия // <https://eleven.co.il/jews-of-russia/history-status-1772-1917/11922/>

1 Любченко В. Євреї у складі Російської імперії. Нариси з історії та культури євреїв України. К., Дух і Літера. 2008. С. 66.

ман (1840–1917). Здобувши традиційну єврейську освіту, він був добре обізнаним в єврейському праві і звичаях. Євсей Цукерман займав пост київського казенного рабина більше 35 років і регулярно переобирався переважною більшістю голосів. Крім Києва, він опікувався громадами у селі Деміївка і селищі Боярка.¹ Є. Цукерман згадується навіть в автобіографічному оповіданні класика єврейської літератури Шолом Алейхема «З ярмарку».²

Синагоги Києва у XIX – 80-х роках XX століття.

Київські євреї у всі часи докладали чимало зусиль, аби будувати синагоги, які для їх громад є не лише молитовними будинками, але й духовно-адміністративними центрами. Адже навіть поняття «синагога» (грецького походження) означає «збори». Це ж поняття («дім зборів») передає назва будинку для молитов і на івриті («бейт-кнесет»). Обидві назви віддзеркалюють сутність й історичне значення цього важливого для євреїв місця. У синагозі проходили не тільки релігійні служби, обряди і відбувалися молитви. Тут розміщувалися єврейські школи – хедери (релігійні початкові школи) і талмудитори (релігійні навчальні заклади для хлопчиків із малозабезпечених сімей для підготовки до вступу у вищий релігійний навчальний заклад – ешиву), засідало правління громади, суди.

Саме через це єврейські громади надавали особливого значення будівництву синагог, завжди вкладаючи в їх архітектуру важливий символічний зміст.³ Ця традиція йде ще від найдавніших синагог, що виникли після руйнування Першого Храму і вавилонського полону євреїв (VI ст. до н.е.). Ці синагоги у всі часи були місцями зборів і

спілкування євреїв, які не хотіли на чужині втратити свої корені й традицію.⁴

У історії синагог Києва теж яскраво проявляються духовні традиції, культурна і реміснична діяльність єврейських громад. На їх архітектурний стиль вплинули два головних фактори. Перший був зумовлений загальною долею українських земель, які тривалий час входили до складу різних держав і розвивалися під впливом різних культур. Другий чинник – релігійні та соціальні особливості культури тієї єврейської громади, яка зводила синагогу. Тому загалом київським синагогам притаманна величезна різностильність. Разом з тим, вони віддзеркалювали передусім дух купецтва – радше подібні не до палаців і храмів, а до особняків заможних купців.⁵

Фактично немає достовірних історичних відомостей про місце розташування і архітектуру найдавніших синагог у Києві (до початку XIX століття). Поштовхом до пожвавлення єврейського релігійно-культурного життя в Києві стало входження його наприкінці XVIII ст. у «смугу осілости» євреїв. Одразу ж постало питання зведення синагог. Але при цьому єврейська громада мала зважати на низку вказівок, які були викладені у царському «Положенні щодо євреїв» від 1835 року. Там встановлювалися певні обмеження на будівництво молитовних будинків: на кожні 30 єврейських будинків у населеному пункті – одна школа бейт-мідраш (місце вивчення Тори), а на кожні 80 – синагога. З 1844 р. обмежувальні заходи були посилені: заборонено зводити юдейські храми у межах 100 сажнів від християнської церкви, якщо обидві будівлі знаходилися на одній вулиці, і 50 – якщо на різних.⁶

Однією із перших синагог Києва, про яку збереглася інформація, є Печерська синагога, яка свою назву отримала від свого місця розташування. Знаходилася вона на нинішній Печерській площі (між вулицями Копиленка та Панаса Мирного). Проект дерев'яної синагоги на Печерську

1 Кальницький М. Еврейские адреса Киева. С. 36

2 Первые лидеры возродившейся общины. М.Кальницкого и Б.Хандроса // Еврейский обозреватель. 2003. №22 (65) / <https://www.partner-inform.de/memoirs/detail/pervyj-ravvin-goroda-kieva/7/145?lang=ru>

3 Котляр Є. Сакральна і повсякденна єврейська архітектура. Нариси з історії та культури євреїв України. К., Дух і Літера. 2008. С. 330.

4 Там само. С. 332.

5 Котляр Є. Сакральна і повсякденна єврейська архітектура. С. 341.

6 Котляр Є. Сакральна і повсякденна єврейська архітектура. С. 342-343.

був розроблений у 1808 р. міським архітектором А. Меленським. Схвалив проєкт 15 червня 1808 р. тодішній губернатор Панкратьєв. Незабаром будівлю звели. Це була дерев'яна одноповерхова, прямокутна в плані споруда (розміром 23x12 метрів). Середню частину будівлі прикрашала колонада з портиком. На початку 1820-х р. поряд побудували зимову («теплу») синагогу. Однак після указу Миколи I (1827 р.) про заборону євреям проживати у Києві, споруди прийшли у запустіння, а згодом (1829 р.) згоріли.

Виключення Києва із «смуги осілості» призвело до того, що наприкінці XIX ст. тут не існувало місць компактного проживання єврейської громади. Навіть після ослаблення заборон у середині століття нові поселенці-євреї часто були розсіяні по всьому місту. Але вже з другої половини XIX ст. кількість єврейських молитовень постійно збільшувалася. Так, у 1884 р. в Києві нараховувалося 9 молитовних будинків (три біля Либіді, два на Подолі і чотири в Плоскій частині). У 1891 р. їх число зросло до дванадцяти. Здебільшого це були найняті приміщення або невеликі споруди¹. Хоча це не були споруди у класичному розумінні, проте наявність у той час навіть таких молитовних будинків була великим здобутком на шляху боротьби громади за право реалізовувати свої релігійні потреби.

У 1878 р. у передмісті Києва (Нижня Солом'янка) в окремій двоповерховій будівлі була відкрита синагога для місцевих євреїв. Будівля двічі страждала від пожеж (у 1885 і 1897 роках). Згадка про це є навіть в газеті «Киевлянин» (за 18 червня 1897 р.): «... згоріла двоповерхова споруда молитовного будинку єврейської громади».² Після останньої пожежі синагогу відбудували з цегли. Але навіть це її не врятувало – наприкінці 30-х років XX ст. синагогу закрили і розібрали. Офіційна причина – спорудження на її місці вокзальної ТЕЦ (нині – ТЕЦ-3).³

1 Коноваленко Г. З історії створення синагог у Києві. Вісник КНЛУ. Серія Історія, економіка, філософія. Випуск 23. 2018 С. 170.

2 Цит. за: Кальницький М. Використання єврейських громадських споруд у Києві (1920-і - 1930-і рр.) // <http://judaica.kiev.ua/old/Conference/Conf3.htm>

3 Там само.

Поряд зі Солом'янкою, популярним місцем проживання євреїв було село Деміївка (євреї склали тут чверть населення). До 1918 р. це було передмістя Києва, і ті, хто не мав права жити у Києві, часто селилися тут. У 1870 р. купець 2-ї гільдії І. Баришпольський розпочав клопотання про спорудження у власній садибі на Деміївці іудейської молитовної школи. Молитовню (синагогу) було відкрито у 1878 році. Згодом фундатор подарував будинок єврейській громаді. Відтоді споруда неодноразово реконструювалася, а її призначення змінювалося. Первісно вона була двоповерхова, а в 1920-х роках був добудований третій поверх. Будинок використовувався як культурно-приміщення (з великою залою й галереєю) та як єврейський навчальний заклад.

У 1920 р., у часи польської окупації, синагогу було розграбовано. У 1921 р. тут зареєстровано три громади: «Бет-Мідраш-Гагодол», «Лоймде-Мішнаєт» і «Бокер». Проте в умовах зростання антиклерикальної більшовистської ідеології ці громади змогли втримати за собою будівлю лише до лютого 1925 р. Будинок відібрали і передали під районний клуб кустарів-одинаків Деміївки «Емес» («Правда»). У 1926 р. була зроблена реконструкція споруди під потреби Деміївського районного робітничого клубу (переплановано внутрішні приміщення і надбудовано тильну частину). З 1928 р. тут розміщувався Будинок культури залізничників, а з 1978 р. – Будинок культури і техніки автотранспортників. На початку 1980-х рр. з тильного боку будівлі синагоги звели триповерхову придому господарського призначення.

На даний час приміщення використовується як Будинок дитячої та юнацької творчості Голосіївського району. Донині збереглися окремі архітектурні елементи будинку, які свідчать про те, що тут колись була синагога. Так, екзотичний вигляд має еkleктичне, притаманне архітектурі синагог, зіставлення різних за семантикою форм стрілочастих вікон другого поверху в ризалітах і зубчастого декоративного фриза⁴. Будівлю синагоги не передано жодній із іудейських громад міста.

4 Синагога Баришпольського І.Я. 1870-1920-і рр. // http://pamyatky.kiev.ua/streets/golosiyivskiy-prosp/sinagogabarihpolskogo-i_ya-18701920-i-rr

У 90-х роках XIX ст. в Києві було побудовано дві монументальні синагоги, які й донині є візитною карткою «єврейського Києва». Ці синагоги названі за прізвищами їх будівничих і, відповідно до особливостей тогочасного законодавства, перших власників – Габріеля-Якова Розенберга та Лазаря Бродського.

Першою з них побудували синагогу Розенберга, яка на сьогодні є найстарішою і, від часу побудови, чи не єдиною постійно діючою (за невеликою перервою) синагогою Києва. Її також називають «синагога на Подолі», «Велика хоральна синагога», «Ортодоксальна синагога Подільського району м. Києва» та «Кравецька синагога». Її побудували у 1894-1895 роках на кошти купця Габріеля-Якова Геселевича Розенберга, сина цукрового магната Гесея Розенберга.

Габріель-Яків був відомий своїми щедрими пожертвами на благо громади. Повернувшись у Київ після навчання в Петербурзі, Габріель-Яків Розенберг купив ділянку землі під забудову по вул. Щеквицькій площею 1200 квадратних метрів. Оскільки будівництво синагог в Києві тоді було ускладнено через обмеження прав на проживання в місті іудеїв, спочатку Розенберг погодив з міською владою право на зведення особистого особняка. Після того отримав дозвіл в губернському правлінні на пристосування готового особняка під молитовний будинок. Спроектував будівлю відомий київський архітектор М. Горденін в мавританському стилі – з високим центральним ризалітом і підковоподібними арками вікон, які були характерними елементами орієнталізму. В середині будівля досить простора, з великою кількістю кімнат, в т.ч. й бібліотекою, де зберігалася велика кількість рідкісної релігійної літератури.¹

На початку XX ст. власником синагоги став племінник Розенберга – барон Володимир Гінцбург. На його кошти у 1915-1916 рр. була проведена реконструкція будівлі з внутрішнім переплануванням. Архітектором перепланування був В.Риков. Під час перебудови розширили галерею для жінок, а арон га-кодеш (священний

ковчег із сувоями Тори) встановили з внутрішньої сторони фасадної стіни. Відтоді двері головного входу до синагоги залишаються зачиненими.

З приходом до влади у Києві більшовиків, ця «синагога Київської іудейської релігійної громади» довгий час працювала і регулярно проводила молитовні процесії й святкування єврейських свят. Проте у 1929 р. синагогу закрили і передали під районний клуб робітників-кустарів. У період фашистської окупації в храмі була стайня. Після закінчення Другої світової війни, у 1945 р., діяльність синагоги була відновлена. Будівлю передали у безстрокове користування іудейській релігійній общині, яка її відремонтувала і відкрила. Першим рабином став Іцхак Шехтман.² У 1950-ті р. на великі єврейські свята синагогу відвідували до 30 тис. віруючих – адже вона довгий час була єдиною діючою синагогою Києва. У 1969 р. при ній була обладнана власна мацпекарня. У «період застою» синагога знаходилася під пильним контролем КДБ, яке навіть домоглося скасування посади рабина (відновили у 1987 р.).³

Важливою подією у справі відродження єврейського життя в Києві стало відкриття Центральної (Хоральної) синагоги імені Лазаря Бродського (синагога Бродського), що розташована на перехресті нинішніх вулиць Шота Руставелі і Рогнідинська. У 1890-х роках у власника декількох цукрових заводів і мецената Лазаря Бродського визріла ідея збудувати власну синагогу. Оскільки Київ тоді не входив до «смуги осілості», дозвіл на будівництво в місті синагог давав особисто міністр внутрішніх справ. Як правило, такий дозвіл фактично неможливо було отримати – не лише для центральної частини Києва, але й навіть для віддалених районів. Проект синагоги (архітектор Г. Шлейфер) був очікувано відхилений владою. Проте Лазар Бродський і київський рабин Євсей Цукерман використали положення закону щодо дозволу для ритуальних цілей пристосовувати житлові або господарські приміщення, і

¹ Синагога Розенберга // <https://ujew.com.ua/objects/kievskaya-oblast/kiiev/sinagoga-kiievskoj-iudejskoj-religioznoj-obshiny4>

² Кальницький М. Еврейские адреса Киева. С. 136–138.

³ Коноваленко Г. З історії створення синагог у Києві. Вісник КНЛУ. Серія Історія, економіка, філософія. Випуск 23. 2018 С. 172.

подали скаргу у Петербург. До скарги вони доклали креслення бічного фасаду синагоги (у цьому ракурсі будівля нагадувала житловий будинок). Сенат прийняв сторону прохачів і дозволив будівництво. У 1898 р. (до 50-річчя Л.Бродського) відбулося урочисте відкриття Хоральної синагоги з участю губернатора, міського голови та інших чиновників.¹

Синагога Бродського побудована в неомавританському стилі. Вона мала велику молитовну залу, а на рівні другого поверху – галерею для жінок і спеціальну залу для вінчання. В підвальному приміщенні будівлі знаходилася молитовна зала для ремісників. У синагогу було проведено електроосвітлення і вечорами вона сяяла безліччю вогнів. Кантор та хор були одними із кращих у місті. Догоджаючи владі, проповіді виголошувалися російською мовою. Синагога Бродського безперешкодно функціонувала до 1924 р., доки загальноміська єврейська робітничка конференція не поставила питання про її закриття. Через два роки будівлю остаточно конфіскували, а рабинів арештували. Сувої Тори та інші предмети Служіння були вилучені. Зазначимо, що єврейське релігійне життя не припинилося із закриттям синагоги – молитовні зібрання повернулися (як і в часи царизму) у квартири та будинки прихожан.²

На перших порах приміщення синагоги передали під Центральний клуб кустарів із назвою «Дер Штерн» («Зірка»). У клубі проводилася активна культурно-просвітницька робота: діяли багато гуртків, бібліотека-читальня тощо. У 1930 р. установу перейменували в «Клуб єврейської пролетарської культури». У ньому виступали творчі колективи, зокрема єврейський дитячий театр³. Після Другої світової війни в приміщенні синагоги знаходилися Театр естради, згодом – Театр юного глядача. У 1955 р. приміщення надали у постійне користування Київському академічному театру ляльок. Будинок кілька разів реконструювався. Проведена в середині 1970-х

років реконструкція істотно змінила будинок – був добудований фасад і перебудований верхній поверх.

Від середини 80-х рр. ХХ ст., особливо в період перебудови, в Україну приїжджало багато іноземних делегацій, які виявляли великий інтерес до синагоги Бродського. Чиновники дозволили проводити там екскурсії і про синагогу розповідали як про діючу, хоча насправді там працював Київський театр ляльок. На запитання туристів про те, де рабин, відповідали, що він зараз перебуває на навчанні в Ізраїлі, або США, чи відпочиває на курорті. Приблизно такі ж «правдиві» відповіді отримували іноземці на запитання про інші культові споруди в Україні⁴.

Поряд із синагогою імені Лазаря Бродського, у 1899 р. його молодший брат Лев Бродський побудував нову синагогу, яку було названо «Купецькою молитовнею» чи «Купецькою синагогою» (нині – вул. Шота Руставелі, 19). Архітектор В.Ніколаєв витримав зовнішнє оформлення у так званому «цегляному» стилі. До 1917 р. будинок формально вважався приватною власністю Лева Бродського, що була безкоштовно надана іудейській громаді. Аж до початку 1930-х років синагога залишалася діючою. З врахуванням радянських ідейних пріоритетів, її перейменували в «Ремісничу». Збереглися спогади сучасника про її стан у той час: «Купецька синагога була дуже красива. Знизу був великий штібл, а вгорі молилися багатії, хасиди, вчені з Тори. Там молився кантор з хором – хазан Кромський, він брав у свій хор також і дівчат».⁵

У 1932 р. Всеукраїнський ЦВК ухвалив пропозицію Київської міськради про закриття «Ремісничої синагоги». Прохання сотень віруючих не робити цього було проігноровано. Фактично ж богослужіння тут припинилися у 1933 році. Молитовний зал був перетворений у спортзал технікуму фізкультури. У післявоєнні роки будівлю, яка порівняно непогано збереглася, надали клубу поліграфістів. У 1957-1958 роках

1 Ковалинський В. Меценаты Киева. К.: Кий, 1998. С. 215.

2 Велика хоральна синагога. Офіційний сайт // <http://sinagoga.kiev.ua/node/1>

3 Коноваленко Г. З історії створення синагог у Києві. С. 172

4 Саган Г.В. Югослов'яни у ХХ столітті: громадські та культурні зв'язки з Україною. К.: Ун-т ім.Б.Грінченка, 2012. С. 242.

5 Кому дістанеться Купецька синагога <https://kp.ua/life/13270-komu-dostanetsia-kupecheskaia-synahoha>

була проведена реконструкція колишньої синагоги під кінотеатр на 540 місць. При цьому будівлю значно розширили і повністю змінили фасад. Кінотеатр отримав назву «Кінопанорама» (у 1982-1991 роках мав назву «Комунар»). Це був перший в СРСР панорамний кінотеатр (тобто з проекцією на панорамний увігнутий екран).

Донині будівля синагоги іудейській громаді не передана, незважаючи на відповідний указ президента України про повернення віруючим культових споруд. Неодноразові спроби повернути будівлі сакральний статус не увінчалися успіхом. Київська міська державна адміністрація аргументує свою відмову тим, що «колишня синагога становить лише частину існуючого обсягу будівлі кінотеатру, а її відособлене функціонування не є можливим».¹

Ще однією знаковою для Києва є «Галицька синагога». Вона була побудована у районі, у якому із 1858 р. представники єврейської громади отримали від генерал-губернатора дозвіл здійснювати публічну торгівлю (у вівторок, четвер і неділю). Дуже швидко тут утворився популярний міський ринок (нині на його місці побудований київський цирк), пам'ять про який і досі жива. Навіть зараз дехто із корінних киян називає площу Перемоги «Євбазом», тобто «Єврейським базаром». Офіційно ж за царських часів ця площа називалася Галицькою (можливо тому, що звідси йшло заміське шосе у західному, галицькому напрямку). Аж до початку ХХ ст. тут була київська околиця. Але внаслідок стрімкого розвитку міста виникла необхідність ущільнення його забудови. Тому у травні 1908 р. Київська міська дума ухвалила прокласти тут декілька вулиць. Однією з них стала вулиця Скомороська (від назви стародавнього струмка Скоморох, який протікав тут і впадав у річку Либідь).

Садибу №7 на Скомороській вулиці орендувала єврейська громада, котра найменувалася за назвою сусідньої площі – Галицькою громадою. У квітні 1909 р. її господарче правління звернулося до міської влади з проханням дозволити їм

звести будівлю молитовного будинку на землі, яку вони орендували у Київського міського управління. Отримавши дозвіл, громада розпочала будівництво. Архітектором будівлі був інженер Ф. Олтаржевський.² Будинок був двоповерховий, з просторою молитовною залою і галереєю для жінок. Синагога вміщала близько 750 прихожан. Фасад синагоги декорували елементами романського стилю. 4 грудня 1910 р. губернська влада визнала новий дім молитви придатним для громадського користування і синагога стала повноцінно функціонувати як культурно-освітній і релігійний центр Галицької єврейської громади. Крім регулярних релігійних обрядів, у синагозі діяла недільна школа, де знайомили підростаюче покоління з усіма канонами єврейського життя.³

Галицька синагога належала єврейській громаді до 1919 р., доки не був проголошений декрет радянської влади про націоналізацію майна релігійних установ. Будинок синагоги ще деякий час надавався у користування місцевому єврейству. У 1921 р. київська влада зареєструвала іудейську громаду «Молитовний будинок на Єврейському базарі». Невдовзі громада обрала для себе іншу назву: синагога «Бейс-Яків» («Бейт-Яаков», у перекладі з івриту – «Будинок Якова»). Та у 1929 р. головні електричні майстерні (ГЕМ) Південно-Західної залізниці висунули вимогу про передачу їм будинку синагоги. Увесь склад громади (750 осіб) виступив проти, але працівники ГЕМ наполягали на тому, що нібито це приміщення «конче потрібно для розширення майстерень».

Місцева адміністрація послалася на рішення загальних зборів колективу майстерень (1 травня та 12 грудня 1929 р.), де були присутні відповідно 655 та 320 осіб. І хоча із них лише 78 осіб підписали лист про закриття синагоги, радянські чиновники використали сам факт обговорення питання на зборах та заявили, що нібито

1 Кому дістанеться Купецька синагога // <https://kp.ua/life/13270-komu-dostanetsia-kupecheskaia-synahoha>

2 Герштейн Яков. Історія Галицької синагоги є яскравою й характерною сторінкою в єврейській історії Києва // https://web.archive.org/web/20130501200320/http://www.oldkyiv.org.ua/data/galych_sinagoga.php?lang=ua

3 Галицька синагога // ujew.com.ua / <https://ujew.com.ua/objects/kievskaya-oblast/kiiev/galickaya-sinagoga1>

передачу будинку синагоги майстерням підтримали всі 975 осіб. На цій підставі матеріали про закриття синагоги були передані до Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету. У вересні 1930 р. синагога була закрита і передана ГЕМ «для розширення електротехнічної майстерні». Згодом у приміщенні була відкрита їдальня, яка працювала тут майже 60 років. На початку 1930-х рр. на базі майстерень був створений завод «Трансигнал», якому перейшло і приміщення колишньої синагоги. Згодом до фасаду синагоги прибудували одноповерховий вестибюль.¹ До початку ХХІ ст. будівля була власністю заводу.

Синагоги Києва у часи незалежної України

Після проголошення незалежності України (1991 р.) почався активний рух із відродження релігійного життя єврейських громад. Передусім це стосувалося Великої хоральної синагоги на Подолі (синагоги Розенберга), яка із 1945 р. була єдиною діючою синагогою у Києві. На прохання її громади, у 1990 р. до Києва прибув Яків Дов Блайх, який обійняв посаду рабина цієї синагоги. Він народився в Брукліні (Нью-Йорк), у 1984-1986 рр. навчався в Рабинському інституті Карліна-Століна в Єрусалимі, а своє рабинське висвячення отримав у єшиві Карлін-Столін у Брукліні. Рабин Блайх відразу розпочав активну роботу з відновлення всіх аспектів єврейського життя та освіти у Києві. У 1991 р. Яків Дов Блайх став головним рабином Києва та України. Завдяки його зусиллям було засновано багато єврейських навчальних закладів: єврейська школа-інтернат; гімназія №299 «Орах Хаїм»; єврейський дитячий садок; табір шуви; єшива; навчальний центр для дорослих Мідраша Ціоніт та міжнародний табір Орач Хаїм².

1 Герштейн Яков. Історія Галицької синагоги є яскравою й характерною сторінкою в єврейській історії Києва // https://web.archive.org/web/20130501200320/http://www.oldkyiv.org.ua/data/galych_sinagoga.php?lang=ua

2 Велика хоральна синагога. // Офіційний сайт / <https://www.jewishkiev.org/history-of-orach-chaim>

У 90-ті роки ХХ ст. будівля Великої хоральної синагоги перебувала в аварійному стані й потребувала реставрації. Протягом 2001-2003 років було проведено реконструкцію будівлі з реставрацією фасаду за архітектурним проектом М.Гарденіна. Зокрема було прибудовано новий вестибюль і реконструйовано молитовну залу (архітектори В.Хромченков і А.Острайхер). Найбільш цінні деталі оформлення залу, створені в 1940-і р. (синагогальний ковчег та мальовничі вставки), були збережені. Новими прикрасами синагоги стали тематичні вітражі (художники Є.Котляр і О.Котляр) і бронзова скульптурна композиція «Єрусалимська сфера» (скульптор Ф.Майслер). Значну меценатську допомогу при реконструкції синагоги надали Е.Шифрін і О.Роднянський. Також на їх кошти в 2000-і роки зліва і праворуч від будівлі синагоги були зведені два нових корпуси єврейських громадських і просвітницьких установ. У 2003 р. відбулося урочисте відкриття оновленої синагоги.³

Нині в синагозі розташовані центральні офіси Єврейської конфедерації України, Об'єднання іудейських релігійних організацій України та Київської міської єврейської громади. У синагозі нині працює низка освітніх програм, розрахованих на різні вікові категорії: єшива, денна єврейська школа, Чедер та Кампун шува. Деякі класи працюють в групових умовах з окремими заняттями для чоловіків і жінок, а інші тривають індивідуально. Там ведеться робота над проектами «arts and crafts», що стосується єврейської тематики, а також вивчають нові єврейські пісні та танці. Таке активне залучення дорослих євреїв до вивчення Тори підсилює розвиток єврейської ідентичності у дітей. Це, в свою чергу, допомагає створити в Україні покоління євреїв, достатньо обізнаних і здатних зрозуміти і зберегти міцвос (міцва – припис, заповідь в іудаїзмі, у побуті – добра справа, похвальний вчинок).

Для молоді студентського віку при синагозі у 1990 р. була відкрита Київська ден-

3 Храми Подолу. Синагога Розенберга – головна синагога України // <http://ukrainaincognita.com/kyivska-oblast/kyiv/podil/khramy-podolu-synagoga-rozenberga-golovna-synagoga-ukrainy>

на єврейська школа «Орач Хаїм», яка стала першою школою такого типу в Україні після Другої світової війни. Сьогодні близько 300 учнів школи навчаються за програмою «Limudei Kodesh», куди входить читання, письмо та розмова івритом. Учні також отримують інтенсивну світську програму. Їм оплачують харчування, підручники та проїзд до школи. Також при школі працює розгалужена єврейська позашкільна програма: заняття хлопців та дівчат в хорі, програма вивчення єврейських знань та різноманітні проекти.

Школярі можуть скористатися програмою «Чедер», де навчаються приблизно 60 хлопців і дівчат (у віці від 4 до 13 років). Проект є унікальним, оскільки ізраїльські та місцеві вчителі проводять усі уроки івритом відповідно до ізраїльських програм, затверджених урядом Ізраїлю. Також діти вивчають всі предмети, передбачені програмою Міністерства освіти і науки України.

На літні канікули, починаючи з 1990 р., дітям пропонують програму «Кампун шува». Щоліта нею користується в середньому 400 дівчат і хлопців. У 2002 р. громада за допомогою фонду «Lauder» придбала кемпінги в 60 км від Києва. Табори пропонують також «вступ до ідишкейтгу», оскільки частина відпочиваючих є з міст, де немає офіційного єврейського культурного чи релігійного життя. Програма також надає допомогу малозабезпеченим дітям. У таборі працюють іноземні консультанти – випускники бохриму та семінарій. Навчальна програма в таборі знайомить відпочиваючих з Торою та міцвосом.¹

При Великій хоральній синагозі функціонує мацепекарня, яка забезпечує коштерними *sach matza* усі міста України. Також її продукцію експортують у різні країни світу: Великобританію, Францію, Німеччину, Аргентину та колишні республіки СРСР. Фабрика виробляє понад 250 тонн маці для Песах. Її потужність дозволяє щодня виробляти близько чотирьох тонн маці.

Наприкінці 80-х років ХХ ст. розпочався процес повернення іудейській громаді

міста синагоги Бродського – однієї із найкрасивіших будівель серед європейських синагог. Після виходу в 1992 р. указу президента України про повернення релігійним громадам культових будівель, вперше за багато років єврейська релігійна громада змогла відсвяткувати Хануку у синагозі Бродського. Проте у будівлі у той час знаходився ляльковий театр, який не мав іншого приміщення. Лише у 1997 р., після клопотань всеукраїнського єврейського конгресу, театр переселили в будівлю на вулиці Грушевського. Ще три роки продовжувався ремонт – лише 14 березня 2000 р., за участі численних іноземних та українських гостей, відбулося урочисте відкриття відновленої Центральної синагоги Києва.

Очолує релігійну громаду синагоги Бродського рабин Моше Реувен Асман. Його прадід по матері – Нахман Асман – навчався в Любавичі. Прадід по батькові був відомим литовським рабином. Релігійну освіту здобув в єрусалимській ешиві «Шамір», а потім – в «Мерказ Гутніке». У 1993 р., після строкової служби в лавах ЦАХАЛа, Асман був відправлений в Україну для допомоги дітям, які постраждали від аварії на Чорнобильській АЕС. Він був заступником директора програми «Порятунок дітей з Чорнобильської зони» в Кфар-Хабад (штаб-квартира хасидського руху Хабад-Любавіч в Ізраїлі). Працюючи в рамках цієї програми, рабин Моше активно долучився до справи повернення єврейській громаді будівлі синагоги Бродського. На перших порах вони домоглися повернення однієї кімнати, а майже через десять років – всієї будівлі.

У 2002 р. єврейська громада, що орієнтувалася на Всеукраїнський єврейський конгрес, обрала Моше Реувен Асман Головним рабином Києва і Київської області, а згодом – Головним рабином Всеукраїнського єврейського конгресу. Тоді ж, у 2002 р., рабин Асман заснував і став президентом міжнародного благодійного фонду «Міцва» з відділеннями по Україні та інших країнах.

За час перебування на своїй посаді ребе Асман ініціював заснування: ешиви, інституту переписувачів Тори, благодійної

¹ Община Києва. // Офіційний сайт Великої хоральної синагоги / <http://sinagoga.kiev.ua/node/1>

їдальні, трьох дитячих садочків, двох шкіл, дитячого будинку тощо. У цьому ряді є також і міжнародні благодійні, соціальні й духовні проекти. Одним із них є Всесвітній форум російськомовного єврейства, створений в січні 2012 р. З січня 2012 р. рабин Асман є депутатом Європейського Єврейського парламенту (EJP).

Активну громадянську позицію зайняв рабин Асман, коли в Україні розпочався військовий конфлікт на Сході. У березні 2014 р., він розпочав надавати допомогу з організації відправлення важко поранених на лікування до Ізраїлю. Волонтерський штаб з організації цих робіт рабин Асман розмістив у синагозі Бродського. Також у 2014 р. рабин ініціював прийом біженців зі Сходу України на базі відпочинку в Шполі. У 2015 р. рабин зініціював адаптаційно-просвітницький проект для переселенців із зони АТО.¹

Нині синагога Бродського – це єврейський громадський осередок, що пропонує різноманітні культурні, освітні та громадські програми, а також велику кількість проектів, спрямованих на відродження єврейської самосвідомості, прилучення до традиційних цінностей іудаїзму. Тут кожен, незалежно від віку, зможе знайти програми та заняття, що відповідають його інтересам і вподобанням. Працюють міква (резервуар для ритуального обмивання) для чоловіків і жінок, кошерний магазин, ресторан і кафе. При синагозі функціонують єврейська школа, дитячий будинок, реалізуються безліч освітніх і благодійних програм.² Тут також працює Всеукраїнська духовна єврейська академія «Томхей Тмімім» (програма для молоді від 18 до 30 років), зорієнтована на отримання або продовження класичної єврейської освіти та додаткової освіти за спеціальностями: Сойфер (переписувач священних текстів), шойхет (фахівець із заготівлі кошерного м'яса), машгіах (фахівець із дотримання кошерності їжі)³.

1 Біографія рабина. // Офіційний сайт Великої хоральної синагоги / <http://sinagoga.kiev.ua/node/15>

2 Община Києва. // Офіційний сайт Великої хоральної синагоги. / <http://sinagoga.kiev.ua/node/1>

3 Всеукраїнская духовная еврейская академия «Томхей Тмимим». // Офіційний сайт Великої хоральної синагоги / <http://sinagoga.kiev.ua/node/469>

Вже понад десять років при синагозі працює жіночий релігійний інститут «Махон Атід», який покликаний допомогти єврейським дівчатам оволодіти основами іудаїзму і, разом з тим, отримати вищу освіту в українських вишах. У першій половині дня студентки опановують спеціальність в обраному вузі України, а в другій – отримують неформальну єврейську освіту (закони єврейського життя, історію і традиції єврейського народу, іврит, культурну спадщину єврейського народу тощо).⁴

Для найменших представників релігійної громади синагоги Бродського відкрито навчально-виховний комплекс «Міцва-613». Це – дитячий садочок і школа, де діти поряд із загальною середньою освітою, отримують традиційне єврейське виховання і етнокультурну самоідентифікацію. При комплексі є спеціальний реабілітаційний центр для неповнолітніх «Дитинство», де проблемні та незабезпечені діти одночасно отримують світську і релігійну освіту. Основним завданням реабілітаційного центру є забезпечення всебічного розвитку дитини, що полягає не тільки в загальноосвітньому процесі, але й у вихованні цінностей єврейської ідентичності.⁵

Уже понад 15 років при синагозі Бродського діє медична програма «Гізунт», що обслуговує членів громади. Діагностичні послуги надаються командою лікарів і волонтерів програми на благодійних засадах. Програма «Гізунт» надає передусім консультаційно-діагностичну допомогу. На амбулаторному обліку програми перебуває велика кількість євреїв Києва та області. Пенсіонери та інваліди регулярно безкоштовно (придбані за рахунок громади) забезпечуються медикаментами.⁶

Єврейська громада Києва довгий час, навіть із появою законних підстав, майже 10 років не могла повернути собі Галицьку синагогу. Лише у 2001 р., завдяки багаторічним старанням єврейських благодійних

4 Жіночий релігійний інститут «Махон Атід» // Офіційний сайт Великої хоральної синагоги. / <http://sinagoga.kiev.ua/node/477>

5 Реабілітаційний центр для неповнолітніх «Дитинство». // Офіційний сайт Великої хоральної синагоги / <http://sinagoga.kiev.ua/node/474>

6 Медична програма «Гізунт» // Офіційний сайт Великої хоральної синагоги / <http://sinagoga.kiev.ua/node/475>

українських та міжнародних організацій, будівля була повернута громаді. У найкоротші терміни в синагозі провели роботи з реконструкції приміщення, а молитовна зала отримала друге життя. Нині Галицька синагога – це не тільки релігійний і культурний центр громади. Тут розташований головний офіс міжнародної освітньої мережі «Мідраша Ціонит»¹. Завдяки спільній роботі з громадою, «Мідраша Ціонит» реалізовує безліч освітніх проектів, які популяризують єврейську культуру в Києві.

Зокрема табори «Тхелет» – один з головних освітніх проектів «Мідраша Ціонит». Роботу таборів організують взимку та влітку. Також є окремі дитячі та студентські зміни. З 2005 р. до програми «Тхелет» залучено понад 2 тис. учасників. Заняття в таборах ведуть провідні ізраїльські експерти. Для участі в освітній програмі з'їжджається молодь з України, Росії, Білорусі, Грузії, Молдови та Німеччини.²

Також Галицька синагога пропонує для членів своєї громади пізнавальний та лідерський проект «ЛАВІ». Він надає можливість учасникам програми познайомитися з не туристичним Ізраїлем. Працює проект під час літніх канікул та відпусток. Мета проекту: дати учасникам фундамент для активного єврейського життя. Проект включає інтерактивне вивчення трьох програм: «Країна», «Іудаїзм» та «Сіонізм». У програмі «Країна» учасника вивчають історію Ізраїлю через участь в археологічних розкопках, ексклюзивних екскурсіях, знайомствах з людьми. «Іудаїзм» – інтерактивна освітня програма з історії іудаїзму. У програмі «Сіонізм» організують для учасників неформальні зустрічі з ізраїльськими політиками, представниками культури чи бізнесу, офіцерами Армії оборони Ізраїлю тощо.³

Недалеко від синагоги Розеберга на Подолі (на вул. Межигірська 37) розташована

1 «Мідраша Ціонит» – міжнародне єврейське співтовариство для російськомовних євреїв. Засноване у Києві у 2001 р. радником міністра абсорбції Ізраїлю Шломо Неєманом як невеликий громадський освітній проект. Нині – потужна самостійна організація з центром у Єрусалимі.

2 Табори «Тхелет». // Офіційний сайт галицької синагоги / <http://midrasha.net>

3 Лідерський проект «Лаві» // <http://midrasha.net>

ще одна хасидська синагога, яку відкрила у середині 2000-х років громада «Бейс Аарон ве Ізраель» (з івриту – «Дім Аарона та Ізраєля»). Офіційна назва їхнього молитовного будинку – «Ортодоксальна синагога в Подільському районі в м. Києва». Невелике приміщення у житловому будинку вміщує біля 100 осіб. Тут збираються члени громади не тільки для молитов, а й для простого спілкування. Громада була сформована під керівництвом Карлін-Столінського ребе – Барух Меїр Яаков Шохет, який і нині є керівником громади. При синагозі ведеться активна діяльність. При громаді діють садочок, хедер, ешива.

Для парафіян регулярно організують святкування єврейських свят, заручин, хупи (церемонії одруження), халаки (церемонія на честь першої стрижки хлопчика), брит-мілу (обряд обрізання) та інше, а також члени громади мають можливість проводити виїзні шабати та екскурсії єврейськими місцями. При синагозі є їдальня, яка щодня забезпечує кошерною їжею учнів ешиви і хедера, а також на всі свята готуються святкові страви для бажаючих. У найближчих планах громади – організувати для парафіян за містом табори для відпочинку і проведення свят.⁴

Після подій 2014 року, коли з окупованого Донбасу у Київ приїхали переселенці-євреї разом із своїм ребе Пінхасом Вишедські,⁵ з'явилася потреба у новій синагозі. Нині вона організована на Подолі (вул. Нижній Вал 19/21) і ідентифікується як «Синагога рабина Пінхаса Вишедські». При синагозі організовано також Тора-центр, яким керують рабин Пінхас та його дружина (ребецен) Діна. При синагозі члени громади, окрім релігійних практик, мають можливість долучитися до різних освітніх проектів. Керівництво синагоги організовує уроки з вивчення Тори, реалізовується проект STARS (навчання, поїздки та семінари для студентів 16-28 років), є група з вивчення англійської мови. Для підлітків 12-17 років працює клуб EnerJew.

4 Синагога на Подолі <https://ujew.com.ua/objects/kievskaya-oblast/kiev/sinagoga-na-podole-g.-kiev>

5 Конфликт на Донбассе усиливает тенденции репатриации евреев в Израиль // Интерфакс. Украина. 2014. 17 вересня / <https://interfax.com.ua/news/general/224217.html>

Діти 2-12 років вивчають єврейські традиції в Kids Center. Синагога допомагає переселенцям адаптуватися до нових реалій, не залишатися осторонь повноцінного життя, властивого для єврейської громади.

Окрім громад історичних синагог, у Києві вже з перших років незалежності України почали створюватися єврейські громади навколо модерних центрів духовного спілкування. Таким чином, зокрема, у 1991 р. стала Київська релігійна громада прогресивного іудаїзму «Атіква» (в перекладі з івриту – «Надія»). Пріоритетом їхньої діяльності стали сучасні підходи до єврейських релігійних традицій, які привабили велику кількість євреїв Києва. Тому громада швидко росла і розвивалася. Свою роботу активісти громади розпочали з того, що проводили перші шаббати на приватній квартирі. Пізніше члени громади стали збиратися кожну п'ятницю і суботу в приміщенні єврейської бібліотеки на вул.Стрітенській.¹ Також, кілька перших років релігійні служби проводилися самими членами громади. Впродовж 1993-1994 років в громаді працювала рабин Аріель Стоун із США. Після її від'їзду обов'язки рабина виконував Майкл Фарбман (нині – у США). У 1997-1999 роках в громаді працював рабин Девід Вілфонд. У цей період в Києві він також керував діяльністю Махона (навчальний заклад для підготовки громадських лідерів в системі прогресивний іудаїзму для країн пострадянського простору).

З 1999 р. і до нині релігійним лідером Київської громади є рабин Олександр Духовний. Він був у складі групи ентузіастів, котрі у 1991 р. в Києві відновили, а потім і зареєстрували першу в Україні громаду прогресивного іудаїзму «Атіква». У 1994-1999 рр. О.Духовний навчався в рабиністичній Академії «Лео Бек Коледж» і одночасно в Центральній Лондонській школі психологів та у Лондонському університеті (в університеті у 1998 р. отримав звання магістра мистецтв в сфері івриту та єврейських знань). У 1999 р. захистив дисертацію і був посвячений у сан рабина. У верес-

ні 1999 р. Олександра Духовного обрали Головним рабином Києва і України громад прогресивного іудаїзму. Він є також членом кількох Конференцій рабинів країн Європи та Америки.² Лідерські здібності та вмиле керівництво рабина Олександра сприяє успішній діяльності громади прогресивних іудеїв в Україні, яка з кожним роком збільшується. Рабин переконаний, що усі члени громади люблять іудаїзм, поважають традицію і хочуть її розвивати.³

В громаді «Атіква» діють різноманітні релігійні, освітні та культурно-просвітницькі програми. Відзначаються єврейські свята, проводяться церемонії єврейського циклу життя, Шаббатони. Успішно працює програма гіюр (навчання в іудаїзм). Загалом, нині в різних проектах і програмах громади беруть участь понад 500 осіб.⁴

Однією з перших програм громади у 1991 р. стала програма «Сімейна недільна школа». За двадцять років реалізації цього проекту близько двохсот дітей та їх батьків долучилися до єврейської традиції та історії, стали активними членами і лідерами громади. Увесь цей час керівники освітніх програм, рабин та Рада громади звертали увагу на те, щоб отримані в школі знання мали практичне застосування, стали основою життя єврейської родини. З 2013 р. «Сімейна школа» стала проводити заняття по суботах. Це дало можливість батькам брати участь у ранковій службі Шаббат Шахаріт, діти долучилися до участі в церемонії читання сувою Тори, цілими родинами беруть участь в церемонії Кіддуш і суботній трапезі.⁵

При громаді «Атіква» також працює молодіжний клуб НеЦер, учасники якого мають нагоду відвідувати літні молодіжні табори, а також різні лідерські та навчальні семінари. Київський НеЦер активно бере участь в щорічних Ханукальних фестивалах.

2 Новиков, Иван. Раввин Александр Духовный: Пейсы и шляпа ещё не делают человека евреем. //

Jewish News / <https://web.archive.org/web/20180829142509/https://jewishnews.com.ua/community/ravvin-aleksandr-duxovnyij-pejsyi-i-shlyapa-eshhho-ne-delayut-cheloveka-evreem>.

3 Там само.

4 Історія общини <http://reformkiev.com>.

5 Сімейна суботня школа // <http://reformkiev.com>.

1 Гайдар О. Религиозная община прогрессивного иудаизма «Надежда» // Открытая дверь. К., 2010. С.35.

лях єврейського короткометражного кіно (відбувається у Мінську). Фільми громади отримали високе визнання журі та глядачів.¹ Також при громаді працює «Жіночий клуб». Він підтримує тісні контакти і проводить спільні заходи з міжнародною жіночою єврейською організацією КЕШЕР.²

Громада також займається активною міжнародною діяльністю. Зокрема київська громада є членом і одним із засновників Релігійного об'єднання громад прогресивного іудаїзму України. Це об'єднання входить до Всесвітнього союзу прогресивного іудаїзму, який об'єднує реформістські громади із сорока семи країн світу.

З вересня 2013 р. громада «Атіква» працює у новому приміщенні по вул. Ярославській, 6. Тут також розташований офіс Релігійного об'єднання громад прогресивний іудаїзму України. Придбання приміщення для Центру, ремонт та технічне оснащення відбулися завдяки допомозі Всесвітнього союзу прогресивний іудаїзму та спонсорської підтримки окремих сімей. Крім молитовної зали (на 120 місць) зі сценою, у приміщенні обладнані і діють «Центр толерантності», «Центр сімейної освіти», «Центр лідерства», а також є бібліотека і кабінети співробітників.³

Висновки. Отже, наш історичний екскурс в історію київських синагог показав, що єврейська спільнота Києва протягом історії має свої особливості, які відрізняють її від подібних спільнот інших українських міст. Виключення Києва із «смуги осілості євреїв» призвело до того, що тут довгий час не було сталої єврейської громади, а відтак не сформувався якийсь єдиний центр проживання євреїв. Повернення євреїв у Київ у другій половині XIX ст. не було системним, що розпорошувало їх чи не по всьому місту. Не сталість ситуації призводила до того, що під синагоги при-

лаштовувалися найняті приміщення, а їх адреси часто змінювалися.

Перші дві синагоги на сталій основі були побудовані за межами тодішнього Києва: у 1878 р. у с. Нижня Солом'янка (нині – територія біля центрального залізничного вокзалу, будівля не збереглася), та синагога І. Баришпольського у с. Деміївка (не повернута громаді). Громади обох синагог об'єднували переважно не багатих іудеїв із робочих передмість міста.

Принципово ситуація із побудовою синагог змінилася у 90-х роках XIX ст., коли кілька дуже багатих сімей євреїв-підприємців (виробників цукру) звели на свої кошти і подарували громадам великі хоральні синагоги у центральних районах міста. Зокрема це брати Бродські («синагога імені Лазаря Бродського» і «Купецька синагога» Льва Бродського) та на Подолі – синагога Габрієля-Якова Розенберга.

Відтак на початок XX ст. ці п'ять синагог (з 1910 р. до них додалася шоста – Галицька) відіграли провідну роль у згуртуванні євреїв Києва, збереженні традицій єврейського народу. Адже синагога є не лише молитовним будинком, але й духовно-адміністративним центром громади, приміщенням для єврейських шкіл, місце для зборів правління громади, судів тощо. Саме через це єврейські громади надавали особливого значення будівництву синагог, намагаючись вкласти в їхній архітектурний образ важливий символічний зміст.

Дві із збережених донині синагог (Розенберга та Бродського) є оригінальними пам'ятниками історії, архітектури та мистецтва. В них яскраво виражаються духовні традиції, культурна і ремісничка діяльність представників єврейських громад. Загалом київським синагогам властива різностильність, яка відображає атмосферу купецтва, а синагоги нагадують особняки заможних купців. Останнє було зумовлене історичними особливостями – довгий час у Києві не дозволялося будувати власне синагоги, проте дозволялося переобладнувати під них власні особняки. Тому ці синагоги будувалися як приватні купецькі будинки із всіма наслідками такого маскування.

1 Молодіжний клуб HeЦeP <http://reformkiev.com>.

2 Організація заснована у другій половині 80-х р. XX ст. з ініціативи американки Селлі Грач. Проект ґрунтується на єврейських цінностях, працює для розвитку єврейських громад, поліпшення соціального і економічного становища жінки, для створення світу без насильства. У 1997 р. проект був зареєстрований в Україні.

3 Історія общини // <http://reformkiev.com>.

На жаль, активна діяльність всіх київських синагог була зупинена після встановлення в Україні радянської влади. У 20-х роках ХХ ст. тим чи іншим способом було припинено проведення богослужінь у всіх іудейських культових будівлях, а багатьох рабинів було заарештовано. Релігійне і національне життя євреїв знову, як і в часи царських гонінь, перемістилося у приватні квартири і будинки, проходили найчастіше у родинному колі. Зазначимо, що закриття синагог не було якимось винятком – відкритими у Києві до початку Другої світової війни залишалися лише поодинокі культові будівлі, переважно православні. Зрозуміло, що така діяльність радянських органів влади завдала суттєвої матеріальної та духовної шкоди єврейській громаді Києва.

Страшною трагедією для єврейського народу обернулася окупація міста гітлерівськими військами у роки Другої світової війни. Трагедія Бабиного Яру назавжди увійшла в історію голокосту. Можливо ця трагедія стала одним із чинників того, що у 1945 р. влада дозволила відкрити синагогу Розенберга, яка аж до проголошення незалежності України була єдиною офіційно діючою культовою спорудою для всіх сповідників іудаїзму у місті.

Повноцінне відродження соціокультурного життя єврейської громади Києва розпочалося після 1991 р., коли був прийнятий новий закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». Нова українська влада з перших років розпочала роботу із повернення культових будівель релігійним громадам тих церков та релігійних напрямів, у яких воно було конфісковане. Особливістю процесу повернення і відновлення діяльності історичних синагог у Києві став факт певної пасивності більшості потенційних членів громади, оскільки вони зазнали значної денационалізації та частково втратили традиції. Тому у масовому відродженні іудейського релігійного життя в Києві визначальну роль відіграла єврейська діаспора. Саме їх матеріальна допомога та волонтерська діяльність сприяли тому, що приміщення синагог було повернуто і відремонтовано, а у них розпочалася активна робота із задоволення релігійних потреб та виховання підрастаючого покоління.

Нині синагоги Києва – це єврейські громадські осередки, що пропонують різноманітні культурні, освітні та громадські програми, а також велику кількість проектів, спрямованих на відродження єврейської самосвідомості, прилучення до традиційних цінностей іудаїзму. Тут кожен, незалежно від віку, може знайти програми та заняття, що відповідають його інтересам і вподобанням, а також підтримку, в т.ч. й матеріальну.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Всеукраїнская духовная еврейская академия «Томхей Тмимим» // Офіційний сайт Великої хоральної синагоги / <http://sinagoga.kiev.ua/node/469>
2. Гайдар О. Релігійна община прогресивного іудаїзму «Надежда» / Открытая дверь. К., 2010. С.33-37.
3. Галицька синагога. // <https://ujew.com.ua/objects/kievskaya-oblast/kiev/galickaya-sinagoga1>
4. Герштейн Яков. Історія Галицької синагоги є яскравою й характерною сторінкою в єврейській історії Києва // https://web.archive.org/web/20130501200320/http://www.oldkyiv.org.ua/data/galych_sinagoga.php?lang=ua
5. Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века. М.; Иерусалим: Гешарим, 1997.
6. Жіночий релігійний інститут «Махон Атід» Офіційний сайт Великої хоральної синагоги. <http://sinagoga.kiev.ua/node/477>
7. Історія общини // <http://reformkyiv.com/%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F-%D0%BE%D0%B1%D1%89%D0%B8%D0%BD%D1%8B/>
8. Казенный раввин. Электронная еврейская энциклопедия // <https://eleven.co.il/jews-of-russia/history-status-1772-1917/11922/>
9. Кальницький М. Еврейские адреса Киева. К.: Дух і літера, 2012. 368 с.
10. Кальницький М. Використання єврейських громадських споруд у Києві (1920-і – 1930-і рр.) // <http://judaica.kiev.ua/old/Conference/Conf3.htm>
11. Ковалинский В. Меценаты Киева. К.: Кий, 1998. 522 с.
12. Кому дістанеться Купецька синагога // <https://kp.ua/life/13270-komu-dostanetsiakupcheskaia-synahoha>
13. Коноваленко Г. З історії створення синагог у Києві. // Вісник КНЛУ. Серія Історія, економіка, філософія. Випуск 23. 2018 С. 167-179.
14. Котляр Є. Сакральна і повсякденна єврейська архітектура // Нариси з історії та культури євреїв України. К., Дух і Літера. 2008. С.330-360.
15. Лідерський проект «Лаві» // <http://midrasha.net>

16. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є.Махновця. К.: Дніпро, 1989. 591 с.

17. Любченко В. Євреї у складі Російської імперії // Нариси з історії та культури євреїв України. К., Дух і Літера. 2008. С. 60-97.

18. Медична програма «Гізунт» // Офіційний сайт Великої хоральної синагоги <http://sinagoga.kiev.ua/node/475>

19. Меїр Н. Євреї в Києві, 1859–1914. К.: Дух і літера, 2016. 416 с.

20. Нариси з історії та культури євреїв України. Вид. друге. К.: Дух і Літера, 2008. 440 с.

21. Новиков, Иван (2015-07-14). Раввин Александр Духовный: Пейсы и шляпа ещё не делают человека евреем // Jewish News / <https://web.archive.org/web/20180829142509/https://jewishnews.com.ua/community/ravvin-aleksandr-duhovnyj-pejsyi-i-shlyapa-eshhyo-ne-delayut-cheloveka-evreem>

22. О порядке избрания раввинов // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. СПб.: Типография II отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1858. Т. XXXII, отделение первое, 1857, № 31831. С. 381–382 // http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php

23. Община Києва // Офіційний сайт Великої хоральної синагоги. <http://sinagoga.kiev.ua/node/1>

24. Первые лидеры возродившейся общины. М.Кальницкого и Б.Хандроса, // Еврейский обозреватель. 2003. №22(65) // <https://www.partner-inform.de/memoirs/detail/pervyj-ravvin-goroda-kieva/7/145?lang=ru>

25. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев от уложения Алексея Михайловича до настоящего времени. 1649–1873: извлечения из Полных собраний Законов Российской империи / сост. В.Леванда. СПб., 1874. 590 с.

26. Реабілітаційний центр для неповнолітніх «Дитинство». Офіційний сайт Великої хоральної синагоги <http://sinagoga.kiev.ua/node/474>

27. Саган Г.В. Югослов'яни у ХХ столітті: громадські та культурні зв'язки з Україною. К.: Київ. ун-т ім.Б.Грінченка, 2012. 568 с.

28. Синагога Баришпольського І.Я. 1870-1920-і рр. // http://pamyatky.kiev.ua/streets/golosiyivskiy-prosp/sinagoga-barishpolskogo-i_ua-18701920-i-rr

29. Синагога на Подолі <https://ujew.com.ua/objects/kiivska-obl原因/kiiv/sinagoga-na-podole-g-kiiv>

30. Синагога Розенберга <https://ujew.com.ua/objects/kiivska-obl原因/kiiv/sinagoga-kiivskoj-iudejskoj-religioznoj-obshiny4>

31. Сімейна суботня школа // <http://reformkiiv.com/>

32. Табори «Тхелет» // Офіційний сайт галицької синагоги. <http://midrasha.net>

33. Тортика О. Євреї в Хозарському каганаті та Київській Русі // Нариси з історії та культури євреїв України. К., Дух і Літера. 2008. 440 с.

34. Храми Подолу. Синагога Розенберга – головна синагога України // <http://ukrainaincognita.com/kyivska-obl原因/kyiv/podil/khramy-podolu-synagoga-rozenberga-golovna-synagoga-ukrainy>

Юрій Стецик,

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

Ігор Кривошея,

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

НАСЕЛЬНИКИ УМАНСЬКОГО МОНАСТИРЯ В УМОВАХ РЕОРГАНІЗАЦІЇ СВЯТОПОКРОВСЬКОЇ ПРОВІНЦІЇ ЧИНУ СВЯТОГО ВАСИЛІЯ ВЕЛИКОГО (1780–1790 рр.)

Починаючи із 1766 р., появляються пропозиції про те, що краще поділити Чин на більше провінцій. Такого поділу, передусім, вимагала адміністрація: велика віддал, більша кількість монастирів і ченців. Як наслідок протоігумени не мали можливості кожного року проводити візитації. На той час Василіанський Чин розширив свою розлогу мережу монастирів майже по цілій

Білорусії та по всій Правобережній Україні. Відповідно Берестейська генеральна капітула 1772 р. схвалила поділ Чину, називаючи його корисним, але радила відкласти виконання цієї постанови до кращих часів¹.

¹ Патрило І. (ЧСВВ). Нарис історії Василіян від 1743 до 1839 р. Записки Чину Святого Василя Великого (далі – Записки ЧСВВ). Серія II. Секція I. Т. 48. Рим : В-во, оо. Василіян, 1992. С. 222.